

ФАРМАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНАЯ СТРУКТУРА ПРЫМЕТНІКАЎ З ПРЫСТАЎКАМІ ЛАЦІНСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Кожная мова ў сваім развіцці і пашырэнні лексічнага слоўніка арыентуецца найперш на ўласныя моўныя рэсурсы, узбагачаецца лексічнымі адзінкамі шляхам пашырэння семантыкі і валентнасных здольнасцей ужо назапашаных слоў. Разам з тым узбагачэнне лексічнай сістэмы мовы адбываецца і за кошт запазычання ў іншых моў. Запазычвацца могуць як цэлыя словы, так і асобныя структурныя элементы (афіксы, каранёвыя часткі складаных слоў), якія і атрымоўваюць розныя словаўтваральныя магчымасці ў мове-рэцыпіенце. У сістэме сучасных беларускіх словаўтваральных сродкаў вялікую колькасць складаюць прыстаўкі лацінскага паходжання, якія ў многіх навуковых працах кваліфікуюцца як інтэрнацыянальныя афіксы. Іх пранікненню ў беларускую мову і актывізацыі ў сістэме словаўтварэння садзейнічаюць такія сацыяльныя фактары, як развіццё навукі і тэхнікі, рост міжнародных кантактаў у розных галінах грамадскага жыцця, вытворчасці.

Прыметнікі з прыстаўкамі (прэфіксідамі) лацінскага паходжання (*віцэ-, дэ-/дэз-, ін-, ім-/і-, ір-/і-, інфра-, інтэр-, квазі-, контр-, пост-, прэ-, рэ-, суб-, супер-, транс-, ультра-, экс-, экстра-*) — гэта вытворныя рознай дэрывацыйнай структуры, з рознымі матывацыйнымі сувязямі, як правіла, мона- і поліматываваныя. Монаматываванымі (аднаматываванымі) з’яўляюцца ўласна прыставачныя і суфіксальныя прыметнікі, поліматываванымі (множнаматываванымі) — прыставачныя або суфіксальныя і прыставачныя або прыставачна-суфіксальныя. Па сваёй лексіка-граматычнай прыродзе большасць з іх з’яўляюцца адноснымі. Яны называюць прымету праз адносіны да неадушаўлёных прадметаў ці дзеянняў і праз адносіны да адушаўлёных суб’ектаў (па прыналежнасці). Гэты канцэпт адносінаў рэалізуецца праз агульнае словаўтваральнае значэнне прыметнікаў, якое канкрэтызуецца кантэкстуальна праз асобныя словаўтваральныя значэнні: ‘зроблены з таго, што названа матывавальным словам’ (*суперфасфатны*), які знаходзіцца ў тым месцы, якое названа матывавальным словам (*прэпазітыўны, постпазітыўны*; варыянты сучаснай беларускай мовы *прэпазіцыйны, постпазіцыйны*), ‘які адносіцца да дзейнасці асобы, названай матывавальным словам’ (*контрпрапагандысцкі*), ‘уласцівы таму, хто названы матывавальным словам’ (*віцэ-прэзідэнцкі, суперштэфенскі, праеконсульскі, экс-генеральскі, дэзарганізатарскі, контр-адміральскі*), ‘прызначаны для выканання дзеяння, названага матывавальным словам’ (*рэкультывацыйны, інфільтрацыйны*), ‘звязаны з ажыццяўленнем таго, што названа матывавальным словам’ (*дэмабілізацыйны*). Адзначаныя словаўтваральныя значэнні ўваходзяць у семантычную структуру дэрыватаў, якія ўтвараюцца па мадэлі “аснова прыставачнага назоўніка + суфікс = прыметнік”: *прэпазітыўны (прэпазіцыйны)* ‘які знаходзіцца ў прэпазіцыі’, *субтрапічны* ‘які адносіцца да субтропікаў’, *рэканструктыўны* ‘які адносіцца да рэканструкцыі’. Беспрыставачныя карэлятыўныя прыметнікі семантычна не суадносяцца са значэннем вытворных, параўн.: *контрсілавы* ‘які адносіцца да контрсілы’ і сілавы ‘які выкарыстоўваецца для атрымання якой-небудзь энергіі’. Таму вытворныя такога тыпу мэтазгодна кваліфікаваць як суфіксальныя адсубстантыўныя ўтварэнні, паколькі прыстаўкі ў складзе такіх вытворных не выконваюць актыўнай словаўтваральнай функцыі.

Існуюць ад’ектывы, пры ўтварэнні якіх прыстаўкі лацінскага паходжання непасрэдна выкарыстоўваюцца як актыўныя словаўтваральныя фарманты. Сярод мадыфікацыйных словаўтваральных значэнняў прыметнікаў можна выдзеліць значэнні: а) ‘процілегласці прыметы, названай матывавальным словам’ (*ірэальны, інварыянтны*); б) ‘які знаходзіцца паміж чаго-небудзь’ (*інтэрвакальны*); в) ‘вельмі высокую ступень праяўлення прыметы, названай матывавальным словам’ (*супервостры, суперскладаны, ультракароткі, экстрамодны*); г) ‘фіктыўнасці прыметы, названай матывавальным словам’ (*квазінавуковы*). Дэрываты мадыфікацыйнага значэння не маюць фармальна-семантычнага разыходжання з базавай матывавальнай асновай — беспрыставачным прыметнікам.

Пры ўтварэнні прыметнікаў з мадыфікацыйным словаўтваральным значэннем у якасці базавых матывавальных асноў (слоў) могуць выкарыстоўвацца і цэласныя словазлучэнні, як правіла, гіпатаксічнага характару. Для такіх дэрыватаў характэрна разыходжанне фармальнай і семантычнай вытворнасці, паколькі семантычна такія прыметнікавыя дэрываты матывуюцца не асобным словам, а цэлым словазлучэннем, але ў складзе вытворнага слова фармальна прадстаўлены толькі матывавальным прыметнікам — назоўнік апускаецца. Параўн.: *дысгарманальны* ‘які з’яўляецца вынікам хуткага распаўсюджвання клетак з прычыны парушэння гарманальнай рэгуляцыі’; *субарктычны* ‘які знаходзіцца побач з арктычным поясам’. Утварэнні такога тыпу — з’ява больш складаная, чым простая прэфіксацыя, але ўмоўна такія дэрываты ўключаюцца ў разрад прэфіксальных.

Дэрываты наступнай групы з’яўляюцца суфіксальнымі або прэфіксальнымі вытворнымі. Да іх адносяцца прыметнікі тыпу *дыспрапарцыянальны, дыскамфортны* і інш., якія карэлююць адначасова з

беспрыставачнымі прыметнікамі і з прыставачнымі назоўнікамі. Прыстаўка выконвае функцыю семантычнага дадатка да значэння базавай ўтваральнай асновы, а суфікс — структурна-семантычную функцыю: ён пераводзіць слова з адной часціны мовы ў другую, спрыяючы сумяшчэнню ў змесце вытворнага катэгарыяльных значэнняў прадмета і прыметы. Множнасць матывацый прыводзіць да поліструктурнасці слоў “дыс- + беспрыставачны прыметнік = прыставачны прыметнік са значэннем ‘процілегласці прыметы, названай матывавальным словам’ (*прапарцыянальны — дыспрапарцыянальны, гарманічны — дысгарманічны*) і “аснова прыставачнага назоўніка+ суфікс = прыметнік са значэннем ‘які адносіцца да таго, характарызуецца тым, што названа матывавальным словам’ (*дыспрапарцыя — дыспрапарцыянальны, дысгармонія — дысгарманічны*).

Да ліку поліматываваных вытворных належаць таксама ад’ектыўныя дэрываты тыпу *пострадыяцыйны, празаходні, пракансерватыўны* і інш.. Для іх характэрна разыходжанне фармальнай і семантычнай вытворнасці, паколькі фармальна бліжэй аказваюцца наяўныя ў беларускай мове беспрыставачныя прыметнікі (у працэсе словаўтварэння выкарыстоўваюцца гатовыя лексічныя структуры), семантычна ж такія вытворныя ўсё ж звязаны з назоўнікамі, ад якіх у сваю чаргу ўтвараюцца суфіксальныя адносныя прыметнікі: *праамерыканскі* ‘які дзейнічае ў інтарэсах Амерыкі’ і *амерыканскі* ‘які адносіцца да Амерыкі’; *субклетачны* ‘які з’яўляецца больш дробны, чым клетка’ і *клетачны* ‘які адносіцца да клеткі’; *суперэфектыўны* ‘які валодае высокай эфектыўнасцю’ і *эфектыўны* ‘які мае адносіны да эфектыўнасці’. У пэўнай ступені гэта тлумачыцца прыналежнасцю суфіксальных адносных прыметнікаў да ліку сінтаксічных дэрыватаў, якія могуць быць толькі фармальна ўтваральнымі, паколькі іх значэнне тоесна значэнню папярэдняга члена словаўтваральнага ланцужка. Лексічны дэрыват (прыставачны прыметнік) у якасці фармальна ўтваральнага слова выкарыстоўвае сінтаксічны дэрыват — беспрыставачны прыметнік, а семантычна ўтваральным словам з’яўляецца зыходнае слова рада аднакаранёвых слоў — назоўнік, ад якога і ўтвораны сінтаксічны дэрыват. На гэтай падставе такія прыметнікі можна лічыць або прэфіксальнымі (прэфікс мадыфікуе значэнне суфіксальнага адноснага прыметніка), або прэфіксальна-суфіксальнымі (конфікс уносіць ў матываванае слова агульнае значэнне адносін з прадметнай канкрэтызацыяй). Аднак у апошнім выпадку неабходна адзначыць, што ў беларускай мове існуе тыповая схема ўтварэння прыставачна-суфіксальных (конфіксных) прыметнікаў — гэта “прыназоўнік, які трансфармуецца ў прыстаўку, + аснова назоўніка + суфікс” — *беззмястоўны — без зместу, прыдарожны — пры дарозе, заморскі — за морам*. Прэфіксы лацінскага паходжання практычна не маюць у сучаснай беларускай мове карэлятыўных прыназоўнікаў, да якіх яны маглі б быць узведзены, а таму і падстаў на конфікснае ўтварэнне прыметнікаў практычнае не існуе.

Словаўтваральныя тыпы прыметнікаў з прыстаўкамі лацінскага паходжання ў сучаснай беларускай мове ўжываюцца пераважна ў розных тэрміналагічных сферах (напр.: *праімперыялістычны, прафранцузскі* — грамадска-палітычная сфера, *субатамны, субклетачны, суб’ядзерны* — біялагічная сфера, *суперсучасны, суперэфектыўны, суперскладаны* — газетна-публіцыстычная сфера, *транскантынентальны, трансатлантычны, трансакіянскі* — геаграфічная і інш) і валодаюць рознай ступенню прадуктыўнасці.